

Kustár Zoltán

Néhány adalék Méliusz Juhász Péter héber nyelvi ismereteinek kérdéséhez

I. Bevezetés

A reformáció 500. évfordulója és a 2017-re meghirdetett reformációi emlékévkiváló alkalom arra, hogy figyelmünket ismét a magyar protestantizmus és az európai hebraisztika kapcsolatára irányítsuk.

Az evidens, hogy a protestáns lelkészek képzéséhez a bibliai héber nyelv oktatása hazánkban is a kezdetektől fogva hozzátartozott,¹ mint ahogy a *hebraica veritas* reformatori elve és az eredeti nyelvekre épülő nemzeti bibliafordítás igénye is magától értetődő volt a hazai protestantizmus első képviselői számára.² Kérdés azonban, hogy a 16. századi „magyar reformátorok” személy szerint milyen szinten ismerték a bibliai héber nyelvet. A Dán Róbert kutatásaira támaszkodó hazai szakirodalom ezen a téren viszonylag szkeptikus,³ s csak kevesek, köztük Méliusz (Melius) Juhász Péter esetében számol európai szintű, „kiváló” héber nyelvtudással és irodalomismerettel.⁴

Méliusz 1565-ben kiadott Jób-fordításáról megállapítható, hogy kiváló munka. A bibliai szöveg ugyan magyarázatokkal erősen fel van dúsítva, ám ettől maga a fordítás még nagyon is megbízható: minden versben e kiegészítések között jelen van ugyanis az eredeti *masszoréta* szöveg pontosan lefordított teljes szövegállománya.⁵ Éppen ezért meglepő az, amit a fordításhoz kapcsolódó jegy-

¹ A héber nyelv oktatásának kezdetéhez a 16. századi magyar protestáns iskolákban ld. DÁN: *A héber stúdiumok háttere*, 34.

² BOTTYÁN: *A magyar biblia évszázadai*, 52–54; CZEGLE: *Magyar bibliafordítás*, 509–515.

³ Valószínűleg mind tanultak és olvastak héberül, és bizonyára képesek voltak arra, hogy szótárak segítségével egy fordítás megbízhatóságát a héber szöveg alapján megállapítsák, ám általában olyan latin bibliafordításokon tájékozódtak, mint Sebastian Münster, Sanctes Pagninus vagy Franciscus Vatablus, később pedig Luther bibliafordítása, lásd DÁN: *A Biblia Hebraica és a magyar bibliafordítások*, 61, hasonlóan SZABÓ: *Vizsolyi Biblia*, 45; ZVARA: *Magyar nyelvű bibliafordítások*, 21.

⁴ Lásd DÁN: *Méliusz héber tanulmányai*, 165., 168–169; uő: *Melius „hebraizans”*, 74, hasonlóan ZVARA: *Magyar nyelvű bibliafordítások*, 24.

⁵ Így csak részben osztom a Fekete – P. Vásárhelyi szerzőpárosnak azt a véleményét, miszerint a kiegészítések alkalmazása „filológiai vétség”, lásd FEKETE–VÁSÁRHELYI: *Melius Juhász Péter Jób-fordítása*, 240.

zetekben találunk. Ezekben Méliusz több száz héber szót idéz latin betűs átírásban. Ezekről az átírásokról, a hozzájuk kapcsolódó fejtegetésekről vagy az átírások és a fordítások kapcsolatáról sok mindent el lehet mondani, csak azt nem, hogy problémátlanok. E tanulmány célja az, hogy a fordításban, illetve az azokhoz kapcsolódó jegyzetekben megjelenő héber nyelvű idézeteket filológiailag elemezze, s alkotójuk héber nyelvi jártasságára nézve levonja a szükséges következtetéseket, ezzel is gazdagítva a hazai reformáció-kutatást.

II. Méliusz személye és munkássága

Méliusz Juhász Péter egyháztudós, író, botanikus, a magyarországi reformáció legeredetibb és legnagyobb hatású egyénisége volt.⁶ 1536-ban született Somogy vármegyében. Iskolai tanítói lutheránusnak nevelték, de Szegedi Kis István hatására hamar magával ragadta a svájci reformáció szelleme, mint ahogy a latin mellett talán már itt a bibliai nyelvekkel is megismerkedett.⁷ 1556-ban két fél-éven át Wittenbergben tanult, mindenekelőtt bibliai tudományokat.⁸ 1558-ban, huszonnégy évesen lett Debrecen protestáns prédikátora, majd 1561-től a Tiszántúl református püspöke. Fiatalon, 1572-ben halt meg Debrecenben.

A reformáció szinte természetes módon hozta magával a nemzeti nyelvű Bibliák iránti igényt. Ezt az igényt Méliusz Juhász Péter a Jób-fordítás előszavában így fogalmazza meg:

„Miként a prédikátorokat azt kívánja Isten, hogy valaminémű nyelven a juhok vadnak, azon nyelven prédikáljanak az híveknek, és ne bolondoskodjanak az idegen, értelem nélkül való szóval: Így a Bibliát is azt akarja, hogy mindenféle nyelven legyen, s mindenek értsék az ő akarattját. A sidóknak is a Bibliát közönséges nyelven íratta, hogy mind férfit, asszonyállat értse, tanulja, értse belőle Ura akarattját. Hát ördög tanácsán járnak, akik azt károgják, hogy nem kell a Bibliát [...] magyar nyelven csinálni.”⁹

Az egész Biblia lefordítására Méliusz nem vállalkozhatott: egyházvezetői teendői erre aligha biztosították volna a szükséges nyugalmat. De Wittenberget megjárt, tudós lelkipásztorként legalább a Heltai-Bibliából még hiányzó könyvek lefordításával igyekezett a teljes Szentírást mindenki számára magyarul is

⁶ Életrajzához és irodalmi munkásságához lásd röviden ZOVÁNYI: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 399–401, részletesebben pedig KATHONA: *Méliusz Péter életműve*, 105–192; BUCSAY: *A protestantizmus története*, 62–69.

⁷ Méliusz korai somogyi héber stúdiumainak lehetőségéhez lásd DÁN: *Melius „hebraizans”*, 72.

⁸ Így maga Méliusz egy 1564-es írásában (*Apologia*), lásd NAGY: *Méliusz Péter művei*, 224.

⁹ Lásd MÉLIUSZ: *Szent Iob*, 11. Méliusz szövegét itt egy egyszerűsített, kiejtés szerinti átírásban közöljük.

hozzáférhetővé tenni. Újszövetség-fordítása előtt (1567) két évvel az Ószövetség néhány könyvét ő fordítja le és nyomtatja ki elsőként magyarul: így jelentette meg 1565-ben Jób könyvének magyar szövegét (Debrecen), valamint egy kötetbe kötve Sámuel és a Királyok könyveinek fordítását is (Nagyvárad).¹⁰ A Sám–Kir előszavából tudjuk, hogy a Krónikák könyvének egy részét is átültette magyarra, s tervbe vette a Józsué, Bírák, Eszter és Nehémiás könyveinek fordítását is, ám ezek elkészültéről, illetve megjelentetéséről semmit sem tudunk. A kutatók egy része azzal számol, hogy a Krónikák két könyvét, valamint Ézsaiást és az Énekek Énekét valóban megjelentette, ám ennek sincsenek egyértelmű bizonyítékai.¹¹

III. Méliusz Jób-fordítása

Előszavában Méliusz fordítói munkájának néhány részletét is megemlíti. Elmondja, hogy a könyvet eredeti héberből fordította, de használta Vatablust és Münstert, valamint a „Genevajak fordítását”, azaz bizonyos genfi fordítást.¹² A két megnevezett keresztyén hebraista, Sebastian Münster és Franciscus Vatablus egy-egy korabeli kedvelt, többnyelvű bibliakiadás szerkesztője.¹³ Méliusz a könyv záradékában így adja meg munkája forrásait: „a Sidóból es deák Commentekből”¹⁴ – ez utóbbit minden bizonnyal az előszóban említett források összefoglalásának szánta. Méliusz hangsúlyozza, hogy a latin fordításokat csak segédeszköznek tekintette, mert mindenekelőtt az eredeti héber szöveghez igyekezett szóhasználatában, de a szöveg értelme szerint is hűséges maradni. Figyelmezteti is az olvasóit: bírálatot a fordítással kapcsolatban csak azoktól fogad el, akik maguk is tudnak héberül: mindenki más, írja „*caecus de colore*” – vakként a színekről beszél.¹⁵

Méliusz a bibliai szöveget számozott fejezetekre bontva hozza, s a fejezeteket számozott egységekre bontja. Ez a szövegtagolás azonban nem a ma használt versbeosztást követi, hanem annál általában hosszabb szakaszokat eredményez – annak ellenére, hogy mindkét megnevezett héber forrása egyértelműen a standard versbeosztást követi. Hogy a félreértéseket elkerüljük, a folytatásban a bibliai igehelyeket először a Méliusz által használt versszámmal adjuk meg, e mögött, zárójelben olvashatjuk a standard versbeosztás szerinti számozást, majd az

¹⁰ BOTTYÁN: *A magyar biblia évszázadai*, 57.

¹¹ Lásd így – másokkal szemben – KANYARÓ: *Melius ismeretlen és elveszett művei*, 291., 294; HELTAI, *Melius Juhász Péter*, 493.

¹² MÉLIUSZ: *Szent Iob*, 10.

¹³ MÜNSTER, Sebastian: *Hebraica Biblia Latina planque nova...*, Basilea, 1534–1535. VATABLUS, Franciscus: *Biblia hebraica cum punctis...*, Lutitiae Parisiorum, 1539.

¹⁴ MÉLIUSZ: *Szent Iob*, 226.

¹⁵ MÉLIUSZ: *Szent Iob*, 10.

igehely mögött, pontos forrás-hivatkozásként, a 2008-ban megjelent hasonmás kiadás¹⁶ oldalszámát is feltüntettük.

IV. A héber szavak/bibliai idézetek helye és száma Méliusz Jób-fordításában

IV/1. Héber a végjegyzetekben

Az egyes fejezetek végén végjegyzeteket olvashatunk, melyek a nehezebb bibliai szakaszokhoz kapcsolódnak. Ezek a jegyzetek kész kis kommentárok: Találunk itt kortörténeti utalásokat vagy a bibliai földrajz terén hasznos eligazítást, dogmatikai fejtegetéseket, krisztológiai applikációkat vagy éppen filológiai elemzéseket.

Méliusz ezekben a jegyzetekben gyakran idézi a héber szöveget, és esetenként nyelvtanilag is elemzi azokat. A héber szavak, illetve rövid idézetek, bizonyára nyomdatechnikai okokból,¹⁷ latin betűs átírásban szerepelnek. A végjegyzetek összesen 173 ilyen héber idézetet tartalmaznak: ezek állhatnak egyetlen (így 41×) vagy akár 11 szóból is (így 1×), ám az esetek zömében 1–2 (57×) vagy 3–5 (76×) szó a terjedelmük.¹⁸ A 173 idézetben Méliusz összesen 654 szót ír át Jób könyvéből, bár némelyiket többször is: előfordul ugyanis, hogy a magyarázatában először az érintett igeszakaszt egészében idézi, majd a magyarázatban abból egy-egy szót külön is kiemel.

IV/2. Héber a fordítás mellett, az oldalmargón

Méliusz a bibliai szöveg mellett, a margón is gazdagon hoz széljegyzeteket, melyek az adott szakasz tartalmát kivonatolják, kiemelik annak erkölcsi tanulságait, párhuzamos bibliai igehelyekre utalnak, vagy, esetenként – és számunkra most ezek az érdekesek – az eredeti héber szöveget is idézve, filológiai adalékokat kínálnak a fordításhoz. Összesen 54 megjegyzés idézi Jób könyvének héber szövegét, 77 /szót kínálva abból latin átírásban. Az esetek többségében (36×) a

¹⁶ MELIUSZ JUHÁSZ PÉTER: *A Szent Iob könyvének a Sidó nyelvből és bölcs magyarázóik fordításából igazán való fordítása magyar nyelvre 1565-ben* (Várad, 1565). Hasonmás formában megjelent Ötvös László szerkesztő gondozásában. Debrecen: Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2008.

¹⁷ Magyarországon először Sylvester János használt nyomtatásban héber karaktereket (1539), amihez fából kifaragott sablonokat alkalmazott. Ez a módszer bizonyára túlságosan fáradtságos, illetve költséges lett volna az idézetek nagy száma miatt Méliusz számára. Az első magyarországi nyomda, amely ólomból kiöntött héber betűkészlettel dolgozott, 1578-tól Nagyszombaton működött, lásd DÁN: *Fejezetek*, 15.

¹⁸ A 6–8 szavas idézetek már ritkák (32×), míg a 9–11 szavas idézések száma még kevesebb (8×).

széljegyzet egyetlen szót idéz, viszonylag gyakori még a két szavas idézet (12×), de 3–4 szavas átíratok összesen már csak 5× fordulnak elő.¹⁹

IV/3. Héber szavak a fordításban

S végül Méliusz 10 bibliai versben az eredeti szöveg egy-egy szavát előbb latinbetűs átíratban hozza, majd azt a fordításon belül „az az” átvezetéssel magyarázza, illetve lefordítja. Ezzel a módszerrel összesen 11 héber szót közöl átírásban.²⁰ Érdekes, hogy ebből a 10 esetből 4× a héber szót nem csak a szövegben magyarázza meg, hanem a margón is fűz hozzá magyarázatot. Kétszer Méliusz először latinul (!) adja meg fordításában a szó jelentését, majd ezt magyarázza meg, szintén a fordításában: 34.12(17); 40,22(25). E két esetből egyszer, a 34,12(17) esetében a margón az eredeti hébert is idézi, összesen 2 szót átírva belőle.

V. A héber szavak átírása

V/1. Előzetes megjegyzések

Mivel a magyar hangzókészlet nyomdai megjelenítése ebben a korban még nincs egyértelműen rögzülve, érvényes és következetes nyelvtani/helyesírási szabályok pedig – legalábbis Méliusz magyar szövegében – nincsenek,²¹ Méliusz héber átírásaiból óvatosan kell levonnunk a filológiai következtetéseket. Átírása minden, csak nem pontos transliteratio, s funkciója nyilván csak annyi volt, hogy az idézett héber szavak beazonosítását lehetővé tegye.

Nézzük mégis néhány olyan esetet, amely ezekkel a megszorításokkal együtt is felvilágosítást adhat a jegyzetek készítőjének héber nyelvtudásáról!

V/2. Kétféleképpen olvasható betűk átírása

A bibliai héber nyelv egyik sajátossága, hogy bizonyos betűknek kétféle kiejtése létezik, a hangtani viszonyok és a hangsúlyozás függvényében (*begadkefat* betűk). Ilyen például a 'b', amit hol 'b'-nek, hol 'v'-nek kell ejteni, a 'k', ami kiolvasva hol 'k', hol az annál lágyabb hangzású 'ch', a 'p', amit hol 'p'-nek, hol viszont 'f'-nek kell kiolvasni, valamint a 't', ami hol keményebb 't', hol annál lágyabb és sziszegősebb 'th'.

¹⁹ Végül egyetlen esetben nem Jób könyvét idézi héberül egy megjegyzésében: 20,4(7).

²⁰ Egy versben, a 28,17(18)-ban ugyanis két héber szót is átír.

²¹ Lásd pl. a 'ká' hangra: 'c' / 'k' / 'ck', a 'zé' hangra: 'z' / 'β'; az 'esz' hangra: 'sz' / 'z' / 'fz' / 'β'. Összességében azt mondhatjuk: Méliusz Jób-fordításában egyazon hangot többféle betű/betűkombináció is jelölhet, illetve ugyanaz a betű/betűkombináció több hang jelölésére is szolgál, akár egyetlen mondaton belül, ugyanannál a szónál is változtatva az írásmódot.

Méliusz alapvetően ismeri a kétféle olvasás szabályait, és a fenti példák közül a 'b', a 'p' és a 't' esetében gyakran meg is jeleníti azokat. Mivel a magyarban minden bizonnyal Méliusz korában is a 'b' esetében különült el egymástól a legvilágosabban a kétféle kiejtés, hadd szemléltessem Méliusz eljárását ezen a héber betűn.

A 'b' átírásában Méliusz összesen 9-szer különbséget tesz a kétféle kiolvasás között, és a héber 'b' betűt helyesen 'v'-nek írja át (ígaz, ennek jelölésére a kor szokásainak megfelelően az 'u' betűt használja).²² Ám az esetek túlnyomó többségében, összesen 41 esetben ezt a különbséget nem teszi meg, hanem ott is, ahol pedig a betűt 'v'-nek kellene kiolvasni és átírni, Méliusz a szót – helytelenül – 'b'-vel írja át. Különösen zavarba ejtő ez a következetlenség akkor, ha pl. ugyanazt a héber szót egyszer helyesen 'v'-vel, egyszer viszont helytelenül 'b'-vel írja.²³ Érdekesekek még azok az esetek is, ahol egy szóban több kétféleképpen is ejthető betű is előfordul, de Méliusz csak az egyik esetében követi a kétféle kiejtés jelölésének szabályait,²⁴ vagy amikor mindkettőt helytelen átírásban, a várthoz képest éppen fordítva közli.²⁵

V/3. Megkettőzött mássalhangzók átírása

A mássalhangzó-kettőzést a bibliai héber szövegben azzal jelezték, hogy az adott mássalhangzó középebe egy pontot (*dágés forte*) illesztettek. Méliusz is ismeri ezt a jelet és a megkettőzést számos esetben (35×) megfelelően, a korabeli gyakorlatnak megfelelően kettőzött latin betűvel írja át – ám ennél valamennyivel többször, összesen 40 esetben egyáltalán nem jelzi azt. Ez a következetlenség nehezen érthető például akkor, ha ugyanabban az idézetben az egyik dupla mássalhangzót helyesen, míg a másikat kettőzés nélkül írja át (20,6(10) – 117), az pedig egyenesen zavarba ejtő, hogy a magyar átírásban esetenként (6×) nem azt a betűt kettőzi meg, amelyben a héber szöveg a kettőzést jelző pontot hozza, esetenként nem létező, illetve értelmetlen szavakat hozva létre ezzel.²⁶

V/4. Betűtévesztések

Méliusz átírásaiban a többi mássalhangzó vonatkozásában is számos hibát találhatunk. Ezek egy része, mint mondjuk a mássalhangzók kiesése, metatézise vagy latinban is hasonló formájú betűk felcserélése ('n'/'v', 'n'/'u', 'b'/'h') természe-

²² Így lesz például a 40,10(12)-ben „dávár”, a 4,15(18)-ban „baavadan”, a 8,11(17)-ben „avanijm”, a 23,1(2)-ben „kaveda” vagy a 27,9(12)-ben „hevel” az átírás.

²³ Így például Méliusz a héber *hevel* szót egyszer 'b'-vel (7,16(12) – 52), egyszer pedig 'v'-vel írja át (27,9(12) – 145).

²⁴ Lásd pl. „toaphot”: 22,20(25) – 127; „Thiřaber”: 31,17(22); „beli phaff”: 34,3(6) – 183.

²⁵ Lásd pl. „ubisthajim”: 33,12(14) – 177.

²⁶ Lásd pl. „Vaiekadessem” (1,4(5) – 24); „Mikanna” (31,17(22) – 164); „iemalett” (20,16(20) – 117).

tesen a nyomdász félreolvasásán is alapulhat, mint ahogy a nyomdászra is viszszaemehetnek azok az esetek, ahol egy szót kétszer is átír Méliusz, de abból csak az egyik hibás. Az 'm' és az 'n' vagy az 'sz' következetlen jelölése Méliusz magyar szövegére is jellemző, így a héber átírásban ezeket ismét csak nem tekinthetjük hibának.

Am mindezeket figyelembe véve is szép számmal vannak olyan átírási hibák, amelyek csak a héber ábécé alapján érthetőek, s így magára a héber szöveg félreolvasására kell, hogy visszamenjenek. Így például a latin/magyar ábécében nem, de a héber betűkészletben a 'd' és a 'r', a 'h' és a 'ch', a 'h' és a 'w', a 'j' és a 'w' vagy a 'h' és a szóvégi 'm' meglehetősen hasonlítanak egymásra: Méliusz átírásai számos olyan esetet tartalmaznak, ahol a hiba csak ezeknek a héber betűknek a félreolvasásával magyarázható.²⁷ Ezek alapján azt mindenképpen leszögezhetjük, hogy a jegyzetek készítője nem volt figyelmes másoló. Am ezek a félreolvasások – a szövegkritika tanúsága, de saját héber nyelvoktatási tapasztalataim alapján is – a kezdők tipikus hibája, amit egy olyan gyakorlott hebraistától, aki a héberből önálló bibliafordítást készít, semmiképpen sem várnánk.

Ugyanígy érthetetlen gyakorlott hebraistától a 'w' szóvégi 'k'-nak olvasása, ráadásul a szó elejéről a megelőző szó végéhez kapcsolásával, ahogy azt a 6,1(2) végjegyzetében olvassuk: a *ka'szí wehajjátí* héber szöveg Méliusz átírásában: „KaSSijke haioti”. A „KaSSijke” alak már csak azért is zavarba ejtő, mert az azt követő fordítás mit sem tud a héberben értelmetlen „-ke” szótagról, és tökéletesen megfelel a nagyon is értelmes héber szövegnek („Az en panaßom es...”). Ha ezen a helyen fellapozzuk Vatablus Bibliáját, döbbenetes felfedezést teszünk: itt a *ka'szí* szó mögött egy lábjegyzet jelöléseként egy latin 'k' betű szerepel. Ha az egybeesés nem a véletlen műve, akkor csakis arról lehet szó, hogy valaki tévedésből a lábjegyzet jelét is belemásolta a héber idézetbe.

V/5. A héber idézetek fordításai

Ugyancsak meglepőek azok az esetek, ahol Méliusz nyilvánvalóan nem azt a héber szöveget fordítja le, amit egyébként átírásban idéz, miközben az idézett héber szöveg és saját fordításának ellentmondásaira semmilyen módon sem reflektál. Ez az eljárás teljességgel érthetetlen attól a Méliusztól, aki a mű előszavában azt hangsúlyozza, hogy fordítása alapvetően a hébert követi, s annak az eredeti héberrel való egybevetésre bízhatja potenciális kritikussait.

²⁷ Lásd például a 'd' – 'b' félreolvasásaként *dalté* : „balté” (3,6(10) – 34), a 'd' – 'r' félreolvasásaként *miqqedósím*: „mikárSijm” (5,1 – 43); *kabbir*: „kabijd” (34,12(17) – 179); *jeszódám*: „ieSoram” (22,12(16) – 128); az esetenként néma, hosszú magánhangzó jelölésére használt 'h' és 'w' félreolvasásaként *jakkirennú*: „iakirena” (7,8(10) – 53), a 'h' és szóvégi 'm' tévesztéseként *lajláh*: „Laielam” (17,11(12) – 103), az erős 'ch' torokhang és a szó végén néma 'h' felcseréléseként *qárach*: „kara” (6,12(16) – 49).

Szép példa erre a 6,6(9) esete, ahol a héber szövegben ez áll: *jittér jádó wí-vaccé 'éni*, azaz „kinyújtja kezét, hogy elvágjon engem” (= „életem fonalát”). A fejezet végén Méliusz egy végjegyzetben idézi ezt a szakaszt, méghozzá a héber szövegnek megfelelően E/3. sz. birtokos személyraggal („*Iatter iado*” = „kinyújtja kezét”), majd azt, tudomást sem véve a szuffixum személyéről, az alábbi fordításban hozza: „meg balazsa kezemét”.²⁸ Az sem lényegtelen kérdés, hogy Méliusz honnan veszi ezt az olvasatot – ám ennél számunkra itt most fontosabb, hogy Méliusz vajon tisztában volt-e egyáltalán azzal, hogy nem a héber szöveget fordítja.

Ugyanígy meglepő, hogy a 31,27-ben szereplő *ke 'ádám* szót Méliusz egy végjegyzetében két szóba írva, így írja át: „ki Adam” (31,27(33) – 168), azaz a hasonlító *ke 'mint'* értelmű, egybeírandó prepozíciót tévesen az önálló szót alkotó *ki 'mert'* jelentésű köztöszónak írja, majd ennek ellenére az idézet jelentését így adja vissza: „mint Adam”.²⁹ Azaz Méliusz itt is az eredeti héber szöveg fordítását kínálja – nem pedig a saját átírásában szereplő, téves/eltérő olvasatát.

A Jób 19,26(28)-ban a héber szöveg így hangzik: *wesóres dávár nimcá'-bí*, azaz a héber *be* prepozíció E/1. sz. szuffixummal szerepel (= „énbennem”). A héber nyelvű Ószövetség kritikai kiadása szerint számos korai héber kézirat a prepozíciót E/3. sz. személyraggal hozza, és így fordítják a szót az Ószövetség korai görög és latin fordításai is. Méliusz is így fordítja mind a főszövegben, mind az átírt szöveg mögött, a vershez fűzött végjegyzetében („ő benne”). Zavarba ejtő azonban, hogy semmivel sem jelzi, hogy tudná: az általa idézett szöveg jelentése valójában nem ez.

S végül egy utolsó példa. Méliusz a 36,14(16) végjegyzetében idézi a héber *mippi-car* kifejezést „Mipizar” átírásban (194. oldal), majd ezt a magyarázatot fűzi hozzá: „Itt à pij iegez βoroSS helt à βoros heien érez haboruságot”. Ám a „szoros hely” valójában nem a *mippi* szótári alakját képező *peh* főnév, hanem a mögötte álló *car* névszó jelentése.

VI. Összegzés

Mit mondhatunk tehát Méliusz héber nyelvtudásáról az itt elemzett héber átírások alapján? Dán Róbert *Melius „hebraizans”* című írásában azt állította, hogy Méliusz „a héber eredetiből transliterált idézeteivel bizonyítja, hogy kitűnően ismeri a szöveget”.³⁰ Ezt a kijelentést a Jób-fordítás átírásainak fenti elemzése nem igazolta. Méliusz héber idézeteiben hemzsegnek a kezdő hebraistákra jel-

²⁸ Hasonlóan magában a fordításban, ahol Méliusz az alábbi szöveget kínálja: „*öldozzà el az en kezemet*” (45. oldal).

²⁹ Hasonlóan magában a fordításban, lásd ott „Amint az első Adam” (166. oldal).

³⁰ DÁN: *Melius „hebraizans”*, 76.

lemző olvasási hibák, az idézett héber szöveghez gyakran nem illeszkedik az egyébként pontos fordítás, és semmi jelét sem találjuk annak, hogy a jegyzetek készítője egyáltalán a tudatában lenne ezeknek az ellentmondásoknak.

Kanyarodjunk vissza e tanulmány egyik korábbi megállapításához: maga a Jób-fordítás filológiailag kifogástalan, és az esetek zömében megfeleltethető az eredeti héber szöveg standard változatának: a jegyzetek készítőjének gyenge héber nyelvtudása és a fordítás pontossága semmiképpen sem hozható fedésbe egymással.

Szükségszerűen vetődik fel tehát a kérdés: Egyazon szerző készítette a fordítást és a jegyzeteket? Ha igen, akkor a jegyzetek kell, hogy tükrözzék a fordító valós héber nyelvtudását, s így a fordítás csakis valamely közvetítő (latin) fordítás, de nem az eredeti héber alapján készülhetett. Ha viszont a jegyzeteket nem maga Méliusz készítette, hanem mondjuk valamely gyengébben képzett munkatársára bízta, akkor legfeljebb gondatlan lektorálással vádolhatjuk meg az egyébként nyilván a végtelékig leterhelt egyházvezetőt és hitvitázót.

Méliusz nyelvtudásáról a végső szót ennek a rész-elemzésnek az alapján természetesen elhamarkodott lenne kimondani: ehhez mindenekelőtt Méliusz bibliafordításainak és az általa használt latin forrásoknak a kritikai egybevetését kellene elvégezni. Ám a további elemzések elvégzéséig annyit biztosan lezögezhetünk: Méliusz héber nyelvtudásáról a jövőben az eddigieknél jóval visszafogottabban szabad csak nyilatkozni.

Felhasznált irodalom

- MELIUSZ JUHÁSZ Péter: *A Szent Jób könyvének a Sidó nyelvből és bölcs magyaraiak fordításából igazán való fordítása magyar nyelvre 1565-ben* (Várad, 1565). Hasonmás formában megjelent Ötvös László szerkesztő gondozásában 2008-ban, Debrecen: Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2008.
- MÜNSTER, Sebastian: *Hebraica Biblia Latina planque nova Sebastiani Munsteri translatione...*, Basilea, 1534–1535.
- MÜNSTER, Sebastian: *Grammatica Hebraea Eliae Levitae Germani = Sēfer had-diqdúq. Item Institutio elementalis Munsteri, cum Tabula omnium coniugationum & libello Hebraeorum accentuum*, Basilea, Froben, 1543, Froben & Episcopus, 1552.
- VATABLUS, Franciscus: *Biblia hebraica cum punctis...*, Francisci Vatabli... Lutitiae Parisiorum, 1539.
- BOTTYÁN János: *A magyar biblia évszázadai*, Budapest: Kálvin János Kiadó, 2009.

- BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon. 1521–1945*, Budapest: Gondolat Kiadó, 1985.
- CZEGLE Imre: *A magyar bibliafordítás útja Károli Gáspárig*, In: Bartha Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéhez*. Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973 (Studia et Acta Ecclesiastica III), 501–515.
- DÁN Róbert: *Fejezetek a nyomtatott héber könyv történetéből Magyarországon*, Budapest: Jordan–Atlanti, 2010.
- DÁN Róbert: *Melius „hebraizans“*. In: uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973 (Humanizmus és Reformáció 2), 71–87.
- DÁN Róbert: *Méliusz héber tanulmányai és forrásai*, Filológiai Közöny 16/1-2 (1970), 163–170.
- DÁN Róbert: *A Biblia Hebraica és a magyar bibliafordítások*, In: uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973 (Humanizmus és Reformáció 2), 61–70.
- DÁN Róbert: *A héber stúdiumok háttere Magyarországon*, In: uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973 (Humanizmus és Reformáció 2), 25–36.
- DÁN Róbert: *Bevezetés*, In: uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973, 5–24.
- FEKETE Csaba – P. VÁSÁRHELYI Judit: *Melius Juhász Péter Jób-fordítása*, In: Melius Juhász Péter: *A Szent Iób könyvének a Sidó nyelvből és bölcs magyarázók fordításából igazán való fordítása magyar nyelvre 1565-ben (Várad, 1565)*. Hasonmás formában megjelent Ötvös László szerkesztő gondozásában 2008-ban, Debrecen: Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2008, 233–245.
- HELTAI János: *Melius Juhász Péter bibliafordítói tevékenységének helye a magyar bibliafordítás folyamatában*, In: Melius Juhász, Péter: *Az két Sámuel könyveinek, és az két királyi könyvnek az Sido nyelvnek igazságából, és igaz és bölcs magyarázók fordításából, igazán való fordítása magyar nyelvre*, Debrecen: Raphael Hoffhalter, 1565, Hasonmás kiadásban megjelent Ötvös László szerkesztő gondozásában, Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület et al., 2010, 490–504.
- KATHONA Géza: *Méliusz Péter életműve*, In: Bucsay Mihály [et al.]: *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967 (Studia et Acta Ecclesiastica II), 105–192.
- KANYARÓ Ferenc: *Melius ismeretlen és elveszett művei*, MKSz Új folyam 14 (1906), 289–320.

- NAGY Barna: *Méliusz Péter művei*, In: Bucsay Mihály [et al.]: *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967 (*Studia et Acta Ecclesiastica II*), 195–301.
- SZABÓ András: *A Vizsolyi Biblia lehetséges forrásai, a humanista latin bibliakiadások*. In: *Theologiai Szemle* 34 (1991), 45–48.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 31977, 399–401.
- ZVARA Edina: „*Az keresztyén olvasóknak*“. *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*. Budapest: Balassi Kiadó, 2003 (*Régi Magyar Könyvtár. Források*; 14).